

BEL €20 – INT €25

Algemeenkantoor Brugge Tweemaandelijks tijdschrift

All-In Inclusive Architecture

NL / FR A+304

Architecture in Belgium

A+

Collectief Noord, Daniel Delgoffe, NU architectuuratelier, Réservoir A, StudioPaolaViganò – vvv, unik-id, & bogdan, 5IN4E, AE Architecten, BC Architects & Studies

EDITO	5	Lisa De Visscher
OPINIE	7	Manneken Pis <i>Nicolas Hemeleers, Léolo Lawinski</i>
UITGELICHT	8	Archiweek: Brussels Architecture Prize <i>Lara Molino</i>
	11	Twijfels delen: Platform voor Architectuur & Feminisme <i>Arnaud De Sutter</i>
	13	Symposium <i>Housing is Caring</i> <i>Apolline Vranken</i>
	15	Alles en niets: boek <i>Included</i> <i>Veronique Boone</i>
	16	Etalage van zorgarchitectuur: boek <i>Wonen in Monnikenheide</i> <i>Pieter T'Jonck</i>
	18	Meesterproef Vlaams Bouwmeester <i>Marie Swyzen</i>
ALL IN - INCLUSIVE ARCHITECTURE	20	&bogdan, Amal Amjahid, Sint-Jans-Molenbeek <i>Emmanuel van der Beek</i>
	28	Interview: Ann Heylighen <i>Lisa De Visscher</i>
	32	Collectief Noord, Ganspoel, Huldenberg <i>Tim Peeters</i>
	38	Interview: NU architectuuratelier <i>Eline Dehullu</i>
	44	Tijdelijk gebruik geeft inzicht <i>Elsa Marchal</i>
	50	Réservoir A, Place Lemmens, Anderlecht <i>Eloïse Perrillon</i>
	54	StudioPaolaViganò - vvv, Place Marie Janson, Sint-Gillis <i>Francesca Di Carlo</i>
	59	A+ 50 jaar archief: Hoopvolle verontwaardiging <i>Bart Tritsmans</i>
	66	Robuust thuis <i>Pieter T'Jonck</i>
	70	unik-id, Speelplaats, Sint-Lambrechts-Woluwe <i>Riet Coosemans</i>
	74	Daniel Delgoffe - Pigeon Ochej, IPPJ, Fraipont <i>Cécile Vandernoot</i>
	80	Geen gevangenis zonder inclusie <i>Gideon Boie</i>
	88	Wedstrijd: La Roseraie, Sint-Gillis <i>Matthieu Delatte</i>
PRODUCT NEWS	94	<i>Viviane Eeman</i>
STUDENT	100	Jokerweek <i>Lisa De Visscher</i>
PORTRET	104	Osar <i>Lisa De Visscher</i>
	105	Archipelago <i>Lisa De Visscher</i>

REDACTIE	<p>Hoofredacteur Lisa De Visscher</p> <p>Adjunct-hoofredacteur Eline Dehullu Evelien Pieters</p> <p>Productie Grégoire Maus</p> <p>Vertalingen Eva Van Walle^(NL) Alain Kinsella^(FR) Antoon Wouters (Product News)</p>	<p>Copy-writing Charlotte Bonduel^(NL)</p> <p>Eindredactie controltaaldelete.be^(NL) Benoît Francès^(FR)</p> <p>Vormgeving Terry Kritis met Sam Corijn</p> <p>Typeface Rhymes</p>	<p>Druk Die Keure, Brugge</p> <p>Beeldcover en inhoudstafel Collectief Noord, Ganspoel, Huldernberg © Dennis De Smet</p> <p>Redactieraad Gilles Debrun Elodie Degavre Nicolas Hemeleers Kelly Hendriks</p>	<p>Véronique Patteeuw Hera Van Sande Guillaume Vanneste Ward Verbakel</p> <p>Redactieadres Ernest Allardstraat 21/3 1000 Brussel redactie@a-plus.be www.a-plus.be</p>
TEAM	<p>A+ is een uitgave van ICASD Informatiecentrum voor Architectuur, Steden- bouw en Design.</p> <p>Verantwoordelijke uitgever Philémon Wachtelaer Ernest Allardstraat 21/3 1000 Brussels www.a-plus.be</p>	<p>Office management en abonnementen Deborah Schwarzbaum office@a-plus.be abonnement@a-plus.be</p> <p>Advertenties en sponsoring Rita Minissi rita.minissi@mima.be +32 497 500 292</p>	<p>Communicatie en pers Louise Van Laethem Maude Huyberechts</p> <p>Tentoonstellingen en lezingen Lara Molino</p> <p>Copyrights Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautoma-</p>	<p>tiseerd gegevensbestand of openbaar worden gemaakt in enige vorm of openige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Elke auteur is verantwoordelijk voor zijn of haar bijdrage.</p>
RAAD VAN BESTUUR	<p>Voorzitter Philémon Wachtelaer</p> <p>Ondervoorzitter Anne Sophie Nottebaert</p>	<p>Secretaris Geert De Grootte</p> <p>Penningmeester Stéphanie Lorfèvre</p>	<p>Leden Petra Decouttere Paul Dujardin Ruben Goots Nicolas Hemeleers</p>	<p>Jo Huygh Anne Ledroit Isabelle Vanhooacker</p>
ADVERTEERDERS	<p>Aliplast Atomium Bega Civa Delabie Frager - Harinck Gaggenau Geberit Gyproc</p>	<p>Hewi Microlino Reynaers Simonswerk Steenbakkerij Vande Moortel Niko Stone Stúv</p>	<p>Velux Viessmann Villeroy et Boch Z33</p>	
AUTEURS	<p>Gideon Boie is architect en me- de-oprichter van BAVO, een onderzoekscollectief met een focus op de poli- tieke dimensie van kunst, architectuur en ruimtelijke planning. Hij is gastprofes- soren onderzoeker aan de Faculteit Architectuur van de KU Leuven.</p> <p>Veronique Boone is docent aan de Faculteit Architectuur La Cambre - Horta van de ULB. Haar onderzoek spitst zich toe op de representatiewijzen en de receptie van de moderne architectuur, waarover ze regelmatig publiceert.</p> <p>Riet Coosemans studeerde in 2022 af als architect (Sint-Lucas, KU Leuven). Ze haalde eerder een bachelor Interieurar- chitectuur (2020) en deed een Erasmusjaar in Rome (2021).</p> <p>Arnaud De Sutter is ingenieur-architect (Universiteit Gent, 2020). Hij werkt als architect en schrijft regelmatig over architectuur. Teksten van hem verschenen in A+ en <i>De Witte Raaf</i>.</p>	<p>Matthieu Delatte is meewerkend architect bij Karbon' Architecture et Urbanisme. Hij doceert architecturale concepten tijdens gecertificeerde permacultuuropleidingen. Hij is actief lid van Uccle en transition.</p> <p>Francesca Di Carlo is een architect uit Brussel. Hij bouwt onder hun eigen naam, werkt samen met V+, doceert design aan de Faculteit Architectuur van de ULB en is bezig met een doctoraat in architectuur en filosofie.</p> <p>Nicolas Hemeleers is jurist en stedenbouw- kundige. Hij is een van de oprichters van het stedenbouwkundig bureau CityTools.</p> <p>Léolo Lawinski studeerde in 2020 af als architect aan de ULB La Cambre-Horta. Hij werkt momenteel bij het Brusselse stedenbouwkundige bureau CityTools.</p> <p>Elsa Marchal is afgestudeerd aan de faculteit Architectuur van de ULB La Cambre Horta. Sinds 2020 werkt ze voor de Bouwmeester Maitre Architecte en volgt ze een vorming voor tijdelijk gebruik. Ze is ook lid van Architecture Curating Practice.</p>	<p>Tim Peeters is een Nederlandse archi- tect die in Brussel woont. Hij werkt momenteel voor ontwerpgroep Org als projectarchitect en stedenbouwkundige. In 2022 was hij medeoprichter van Falsework, een onder- zoeks- en ontwerp bureau gevestigd in Rotterdam en Brussel.</p> <p>Eloïse Perrillon is architect. Ze studeerde in 2018 af aan ENSA Saint-Étienne en La Cam- bre-Horta met een master- proef over de hardnekkig- heid van de mythe van het individuele huis. Ze werkt bij Karbon' architecture et urbanisme.</p> <p>Marie Swyzen is stedenbouwkundige en lid van het Team Vlaams Bouwmeester. Voordien werkte ze bij de Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen en CLUSTER land- schap & stedenbouw.</p> <p>Pieter T'Jonck is architect. Hij schrijft over architectuur, beelden- de kunst en podiumkun- sten voor verschillende Belgische en buitenlandse kranten en tijdschriften. Hij werkt voor de radiozen- der Klara en was in 2017 hoofredacteur van A+.</p>	<p>Bart Tritsmans doceert aan de Universiteit Antwerpen. In 2014 be- haalde hij een doctoraat in geschiedenis (Universiteit Antwerpen) en bouwkunde (Vrije Universiteit Brussel). Zijn onderzoek richt zich op de historische evolutie van stedelijk groen.</p> <p>Emmanuel van der Beek is freelancejournalist. Hij schrijft over architec- tuur en muziek voor <i>De Standaard</i>. Hij behaalde in 2019 een masterdiploma literatuur. Momenteel studeert hij een master ingenieur-architect aan de KU Leuven.</p> <p>Cécile Vandernoot is een architect en auteur die zich inzet voor de erkenning van de archi- tectuurcultuur in België. Sinds 2011 doceert ze aan de Faculteit Architectuur LOCI van de Universiteit van Leuven in Brussel en Doornik.</p> <p>Apolline Vranken is doctoraatsonder- zoeker bij de Faculteit Architectuur van de ULB La Cambre-Horta. In 2018 richtte ze het platform <i>Lar- chitecture qui dégenre</i> op, waarmee ze de Belgische editie van de Vrouwelijke Erfgoeddagen (Journées du Matrimoine) organiseert.</p>

Tijdelijk

gebruik

geeft

inzicht

➤ Toestand, Key Elements Marie Moskou

© Toestand

Bij een architectuurwedstrijd stelt de bouwheer een aantal documenten op, waaronder een gedetailleerd programma van de behoeften. Het beschrijft de beoogde gebruiksdoeleinden voor de bewoners, bezoekers of gebruikers van het gebouw. Het geeft een opsomming van de verschillende ruimtes, de oppervlakte in vierkante meter van elke ruimte en hun onderlinge relatie ervan. Om te vermijden dat een project vertraging oploopt – wat er op zijn beurt voor kan zorgen dat subsidies of politieke beslissingen worden gemist – wordt het opgestelde programma meestal niet in vraag gesteld. Om die reden wordt doorgaans met gestandaardiseerde programma's gewerkt. Hoe kunnen we die top-downaanpak vermijden en een project verwezenlijken dat lokaal verankerd is en beantwoordt aan de verwachtingen van de bewoners en gebruikers?

Elsa Marchal

Pas bij een bezoek aan Hôtel Pasteur maakte ik kennis met het principe van 'experimenteren met het gebruik' door en voor burgers. Dit gebouw in het hart van Rennes huisvestte oorspronkelijk de Faculteit Wetenschappen van de universiteit. Toen die verhuisde, werd het gebouw de thuisbasis van de richting Tandheelkunde. In 2014 bezette dit departement

alleen nog de begane grond, waardoor meer dan zesduizend vierkante meter al bijna tien jaar leegstond. In die tijd richtte architect Patrick Bouchain een verzoek tot het stadsbestuur van Rennes. Hij wilde een experimentele 'stadsfabriek' rond burgersolidariteit opstarten en zocht hiervoor een geschikte ruimte. Het stadsbestuur van Rennes bood hem het Hôtel Pasteur aan als concreet ankerpunt om aan zijn reflectie en experiment te werken.

Inzicht krijgen in het potentieel van een plek door tijdelijke gebruik: haalbaarheidsonderzoek in de praktijk

Tijdelijk gebruik is een werkinstrument dat een contextgebonden aanpak bevordert. Voor lange tijd aan de slag gaan in/met een locatie laat toe om het gebouw, de projectvoorwaarden, de programma's en ideeën op de proef te stellen. Voor de duur van het tijdelijk gebruik kunnen de locatie en het project al bestaan en na verloop van tijd zullen meerdere antwoorden zich aandienen. Een gebouw beter begrijpen zorgt voor nauwkeuriger diagnoses, via ontmoetingen kan kennis over een plek gedeeld worden, gebruikers kunnen situaties uittesten om mogelijke gebruiksdoeleinden duurzamer te maken, enzovoort. Het vraagt natuurlijk tijd om dit mogelijk te maken: hoeveel hangt af van de vraag die ter discussie staat. Maar die tijd is niet verloren en moet als een →

↳ Sportvereniging Breizh in actie in de voormalige faculteit wetenschappen in het Pasteur-gebouw: integratie door sport voor mensen in precare situaties.

© Nicolas Trouillard

↑ Hôtel Pasteur op de bovenste verdiepingen van het Pasteur-gebouw, Rennes.

↓ Open groepsdanslessen in de voormalige bibliotheek van de faculteit wetenschappen Pasteur.

© Sophie Ricard

projectfase beschouwd worden. Want tijdelijk gebruik is geen entertainend tijdverdrijf. Het is bedoeld om antwoorden te bieden op projectgebonden vragen als haalbaarheid, stabiliteit, akoestiek, ruimtelijke aspecten, het programma, ... Dat is waar La Preuve par 7 voor staat, een aanpak die projecten begeleidt en documenteert om experiment te cultiveren en daar tijd voor te vragen. Ervan uitgaand dat tijdelijk gebruik een antwoord kan opleveren in bijvoorbeeld de fase van het haalbaarheidsonderzoek, stelt La Preuve par 7 voor om te praten over haalbaarheid in de praktijk. Die benadering moedigt ons aan om alle projectfasen te overwegen die in de praktijk kunnen gebeuren: een programma bepalen in de praktijk, voorontwerpen in de praktijk, een werf in de praktijk, ... In het geval van Hôtel Pasteur wordt dit toegepast, wat inspiratie oplevert voor nieuwe projecten en voor het politieke beleid inzake ruimtelijke planning.

Dichter bij huis, in Roubaix, heeft het architectuurcollectief Zerm zich gevestigd in een voormalig clarissenklooster om de toekomst van het gebouw uit te denken. De architecten wonen er het hele jaar rond en staan dagelijks in contact met de architectuur van de plek. Ze experimenteren met verschillende gebruiksmogelijkheden om te bepalen wat het beste bij de locatie past, zodat het programma als het ware vanuit de plek kan groeien. Met een focus op hergebruik, herwaarderen van wat er is en lowtech gaat het collectief verder dan het testen van de gebruiksmogelijkheden. Ze grijpen dat tijdelijk gebruik aan om technisch te experimenteren met eenvoudige en zuinige oplossingen: hoe kan een grote, slecht geïsoleerde ruimte gebruikt en verwarmd worden door bijvoorbeeld een tweede raam aan de binnenkant te plaatsen of een klein volume in de grote ruimte te bouwen.

Terwijl de projectmethodologie steeds populairder wordt in Frankrijk, zijn er ook in Brussel een aantal collectieven en projecten die het stadsweefsel op een inclusievere en ondersteunende manier opnieuw willen uitdenken.

Dit is het geval voor het tijdelijk gebruik project Zonneklopper in een voormalige fabriek in Vorst. Dit project wil open en solidaire ruimtes aanbieden, zoals zorg- en gespreksfaciliteiten, ateliers, een ruimte waar de vzw Nojavel! voedselpakketten kan verdelen aan mensen in precare situaties en plaats voor andere vzw's uit de buurt. Tegelijkertijd werd een door de BMA ondersteunde wedstrijd uitgeschreven voor een nieuw project op de locatie. Het moet voorzien in een honderdtal sociale woningen en gemeenschappelijke voorzieningen. Op de details van die voorzieningen wordt niet verder ingegaan. Het tijdelijk gebruik wordt een kans om te experimenteren met een veelvoud aan gebruiksmogelijkheden, zodat een lokaal verankerd en solidair programma ontwikkeld kan worden dat voldoet aan de noden van het project binnen de oppervlakte die voor de gemeenschappelijke voorzieningen werd gereserveerd. In tegenstelling tot top-downbenaderingen, waarbij eerst het programma bepaald wordt en daarna de wedstrijd volgt, wordt hier een deel van de programmabepaling simultaan met het architectuurproject uitgevoerd. Om ervoor te zorgen dat het programma met voorzieningen wordt 'gevoed' door het tijdelijk gebruik, werd er een overleg opgezet waarbij de leden van Zonneklopper deelnemen aan discussies met de opdrachtgever en architecten. Meerdere gebruikers van het project, waaronder Nojavel!, hebben al de intentie uitgesproken om hun betrokkenheid bij het huisvestingsproject voort te zetten.

→

↓ Kleuterschool Pasteur op de begane grond van het Pasteur-gebouw, Rennes.

Hoewel tijdelijk gebruik vaak met gebouwen in verband gebracht wordt, vinden sommige experimenten plaats in de publieke ruimte. Denk aan het Marie Jansonplein in Sint-Gillis, waar het collectief Toestand aan de slag ging. Via een proces dat bewoners en gebruikers bij het project betroek, werden tijdelijke installaties opgesteld die potentiële en gewenste gebruiksdoelinden testten, zoals een markt, een klimparcours, een fitnessruimte, een 'community radio' voor de buurt en een buurtcompost. Dit tijdelijk gebruik maakte een gedetailleerde, contextgebonden analyse mogelijk die haar neerslag kreeg in de publicatie *Key Elements Marie Moskou*. Het werd de basis voor de heraanleg van het plein, die een makkelijk toe te eigenen, grote, open ruimte realiseerde, met een gevarieerd programma om een divers publiek aan te trekken, met zelfs sproeiers voor waterspelletjes!

Van tijdelijk gebruik tot transitoire stedenbouw

De hierboven aangehaalde projecten hebben één gemeenschappelijk kenmerk: tijdelijk gebruik wordt ingezet als instrument om een plek en een programma te bevragen, als alternatief voor het standaardprogramma. De invullingen zijn cruciaal om conclusies en lessen te kunnen trekken en zo een programma te verbeelden dat verder gaat dan de afmetingen in vierkante meter. Ze zorgen ervoor dat nieuwe manieren om een ruimte te gebruiken kunnen groeien en voor lange tijd kunnen blijven en dat experimenten gedocumenteerd kunnen worden.

In Frankrijk is tijdelijk gebruik intussen ingeburgerd als instrument bij ontwikkelaars van de publieke ruimte.

Er wordt een specifieke woordenschat voor ontwikkeld en kennis wordt gedeeld via casestudy's. Platforms zoals *L'école du terrain* documenteren projecten die voortkomen uit experimenten en geven vorm aan nieuwe methodes. Arteplan brengt op zijn beurt culturele stedenbouwkundige initiatieven in kaart en presenteert die. Er werd een bijeenkomst van professionals op het gebied van tijdelijk gebruik georganiseerd door zeven organisaties die betrokken zijn bij tijdelijke projecten. Het doel van de bijeenkomst was ervaringen presenteren en uitwisselen met de autoriteiten, politieke spelers en deelnemers, specifiek rond het clarissenklooster in Roubaix.

Door te bestendigen wat voortkomt uit een tijdelijk gebruik maken we een project veranderlijk, dragen we bij tot een transitoire en dus inclusievere stedenbouw. Daarbij moet de aandacht ook gaan naar de duurzaamheid van de dikwijls fragiele structuren die tijdelijk gebruik ontwikkelen en die vaak te kampen hebben met financiële uitdagingen en onzekerheid over hun levensvatbaarheid op lange termijn. Hoewel het niet altijd mogelijk is om het project in de praktijk te brengen, is het essentieel om een laboratorium te creëren en te experimenteren met nieuwe manieren van denken over en bouwen aan de stad.

Vandaag is tijdelijk gebruik meer en meer gangbaar in Brussel, zowel bij publieke als bij private projecten. Vaak zijn ze een opstap naar solidairdere programma's. Misschien is de tijd rijp om een versnelling hoger te schakelen en door middel van tijdelijk gebruik een transitoire stedenbouw te bevorderen? ▲■●

In samenwerking met **BOUWMEESTERMAITREARCHITECTE**

↓ Zonneklopper, Forest

16.11.2023 Bozar

Mary Duggan

A+ Lecture

Brussels

A+ Events

© Mary Duggan

18.10.2023–14.01.2024	Nu architectuurstudio	A+ Exhibition	Bozar, Brussels
16.11.2023	Mary Duggan	A+ Lecture	Bozar, Brussels
18.11.2023	A+ 50 years	Quiz+Party	Reset, Brussels
12.12.2023	Brussels Architecture Prize	Award Ceremony	Bozar, Brussels

For more events check out a-plus.be/agenda !

11.12.2023

Brussels Architecture Prize

A+305

© Conrad Willems

A+ Tijdschrift

↑ Prijsbeeldjes, door beeldhouwer Conrad Willems

A+ organiseert opnieuw de Brussels Architecture Prize en bekroont daarmee recente realisaties van Belgische of buitenlandse architecten in Brussel, en van Brusselse bureaus in België of het buitenland. De speciale uitgave *A+305* brengt

uitgebreid en geïllustreerd verslag van alle nominaties, de jurering en de winnende projecten. Deze speciale editie zal verschijnen tijdens de feestelijk uitreiking van de Brussels Architecture Prize.

Beste architect, laat ons weten wat u bouwt!

De redactie van *A+* krijgt graag een overzicht van de recentste, kwalitatieve projecten die in België gerealiseerd worden. Hebt u de afgelopen twee jaar een project afgerond? Laat het ons weten! Surf naar a-plus.be/nl/dien-een-project-in.

A+ Classic

4 nummers & 1 speciale uitgave per jaar

€ 99 (incl. btw)

A+ Student/Intern

4 nummers & 1 speciale uitgave per jaar

€ 59 (incl. btw)

A+ More

1 Classic abonnement + duotickets voor lezingen, tentoonstellingen, vip-events en vernissages + toegang tot ons digitale tijdschriftenarchief

€ 250 (incl. btw)

A+ Corporate

Packagedeal met meerdere abonnementen. Meer info op a-plus.be

vanaf € 250 (incl. btw)

Abonneer je op a-plus.be/nl/abonnement. Of stuur een mail naar abonnement@a-plus.be. Dank je!
ICASD vzw – IBAN: BE25 3101 3956 3282 – BIC: BBRUBEBB

Abonneer je nu op A+!

